

מי מנהל את העולם?

על גזירה והשגחה עליונה מול אחריות ובחירה חופשית

אחת השאלות המתסיסות את העולם העכשווי, העולם הנתון בין מסורת לתמורה נוגע ליחס בין אחריות האדם על חייו ושאלת האמונה שה' קובע. ננסה ליגוע במשהו מסוגיה זו דרך סקירת הגישות השונות וחזרה למקורות. ראשית עיון בעמדת הרמב"ם המחדד את הגבולות המדוייקים:

רמב"ם הלכות תשובה פרק ה הלכה ז

...ואל תתמה ותאמר: היאך יהיה האדם עושה כל מה שיחפוץ והיהו מעשיו מסורים לו? וכי יעשה בעולם דבר שלא ברשות קונו ולא חפצו? והכתוב אומר: 'כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ!'
דע, שהכל כחפצו יעשה, ואף על פי שמעשינו מסורין לנו. כיצד? כשם שהיוצר חפץ להיות האש והרוח עולים למעלה והמים והארץ יורדים למטה והגלגל סובב בעיגול וכן שאר בריות העולם להיות כמנהגן שחפץ בו, ככה חפץ להיות האדם רשותו בידו וכל מעשיו מסורין לו ולא יהיה לו לא כופה ולא מושך אלא הוא מעצמו ובדעתו שנתן לו האל עושה כל שהאדם יכול לעשות! לפיכך דנין אותו לפי מעשין אם עשה טובה מטיבין לו ואם עשה רעה מריעין לו הוא שהנביא אומר מידכם היתה זאת לכם גם המה בחרו בדרכיהם ובענין זה אמר שלמה שמח בחור בילדותך ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט כלומר דע שיש בידך כח לעשות ועתיד אתה ליתן את הדין:

מהי הנחת היסוד אותה אין הרמב"ם מכחיש – המערערת לכאורה על עיקרון הבחירה החופשית? כיצד מתמודד איתה הרמב"ם? מהן הראיות [המובלעות] שהוא מביא לעמדתו? מהי באמת היכולת של האל ביחס לאדם? לעומתו ראו את ר' בחיי - מי קובע?

עמדת ר' בחיי [מלוקט מתוך ועל פי דבריו בשער הבטחון פרקים ג-ד]

בענייני גוף האדם...חייו ומותו וטרף מזונו לעצמו, ומלבשו ודירתו ובריאותו וחליו מידותיו...תבטח נפשו באלוהים יתברך, וידע כי לא יגמר לו מהם אלא מה שקדם בדעת הבורא... ועם ברור אמונתו כי ענינו מסור אל גזרות הבורא יתעלה ושבחירת הבורא לו היא הטובה – הוא חייב להתגלגל לסבות תועלותיו ולבחור הטוב כנראה לו מן הענין...ולא..יאמר: אם קדם בגזרת הבורא שאחיה, אשאיר נפשי בגופי מבלי מזון כל ימי חיי ולא אטרח בבקשת הטרף ועמלו...
ואל יחשוב כי הסיבה תועילה או תזיקהו מאומה...אך יודה לבורא אשר הטריפו אחר יגיעתו.
ואם האמצעי [הפעילות האנושית] לא מועילה ולא מזיקה וכל מה שקובע היא הגזירה העליונה – מדוע לטרוח? כי כך גזר הבורא על בני אדם* וזה חלק מקיום מצוותיו להשתדל בבניינו של עולם ולא לסמוך על הנס.
* מכאן צומח רעיון 'חובת ההשתדלות' הנפוץ בספרות העוסקת בתחום שלנו

מה היחס בין השתדלות האדם לבין התוצאה שהוא משיג?
לפי הרמב"ם ור' בחיי מה המשמעות ומה הערך של ציווי התורה: 'לא תגנוב' או 'לא תרצח'?!
בסוגיה זו נמצאו גם עמדות ביניים. למשל התפיסה היחסית המדורגת מצאה משכנה הן אצל תנועת המוסר והן בעולם החסידות. ראו בהתייחסות לכך שני סיפורים:

הרב דב כץ, תנועת המוסר חלק א עמודים 320-321.

הוא היה אומר, שהוא בטוח שכל משאלה שאדם ישים בטחונו בדי' שישג אותה - תגיע לידו...
* רבי ישראל ליפקין מסלנט (או סלנטר, 1810-1883), הוא מייסד תנועת המוסר שקמה ביהדות איחפה במאה ה-19 אמרתו המפורסמת: "כל זמן שהנר דולק ניתן לתקן

מספרים שפעם הקשיב טייח אחד לדרשותיו של ר' ישראל בעניני בטחון. אחר הדרשה ניגש אליו הטייח ושאל אותו אם נכונים הדברים. ר' ישראל אישר לו את הדבר ואמר, שהוא מקבל עליו אחריות, שאם יבטח בה' שימציא לו עשרת אלפים רובל, בודאי ישיג אותם. הטייח הלך לביתו, עזב את עבודתו, ישב כל היום על ספר התהילים וציפה – תוך בטחונו בה' – שיביאו אליו עשרת אלפים רובל. עברו ימים, עברו שבועות... כשהרעב התחיל להציק לו ולבני ביתו, האיצה בו אשתו ללכת לר' ישראל ולשאול את פיו, למה לא נתקיימה הבטחתו. ר' ישראל אמר לו שהוא עדין מאמין בזה באמונה שלמה ואינו חוזר בו מאחריותו. אלא שאם קצרה סבלנותו לחכות, הוא מוכן לקנות ממנו את הסכום הנ"ל. במקרה יש ברשותו חמשת אלפים רובל, והוא מסכים לתתם לו, תמורת העשרת אלפים המובטחים לו. הטייח שמח מאוד על העסק הזה ומיד הסכים. אז פנה אליו ר' ישראל ואמר: כלך לך לטייחותך! אם אתה מוכן להחליף את עשרת האלפים רובל בחמשת אלפים, הרי הוכחה שביטחונך אינו מלא ולעולם לא תשיג אותם.

מ' בובר, אור הגנוז עמוד 69

פעם אחת בימי עלומיו של הבעל שם טוב לא היתה בידו בערב שבת אפילו פרוטה אחת לקנות צרכי שבת. הלך בבוקר השכם ודפק בלאט על חלונו של אמיד אחד ואמר: "יש אדם שאין לו כלום לשבת", ומיד הלך לדרכו. האיש, שלא הכיר את הבעל שם טוב, רץ אחריו ושאל: "אם אתה זקוק לעזרה, למה אתה בורח?". "יודעים אנו מן הגמרא", השיב הבעל שם טוב בחיוך, "שעם לידת כל אדם נולדת עמו פרנסתו. והנה ככל שאדם חש יותר במעמסת עוונותיו, צריך הוא לטרוח יותר כדי שהפרנסה תגיע לידו. אבל הבוקר הרגשתי שהוקלה המעמסה מעל כתפי, אלא שעדין נשאר לי ממנה המידה המחייבת לעשות עוד משהו, וזה מה שעשיתי עכשיו".

מי קובע מה יהיה גורלו של האדם? האם גישות אלו הולכות בעקבות ר' בחיי או בעקבות הרמב"ם? מה ההבדל [הדק, אולי] בין שתי השיטות?

דברים פרק ח

(יז) וְאֶמְרָתְךָ בְּלִבְבְּךָ כְּחֵי וְעֵצָם יָדִי עֲשֵׂה לִי אֵת הַחֵיִל הַזֶּה :
(יח) וְזָכַרְתָּ אֵת ה' אֱלֹהֶיךָ כִּי הוּא הֵיטֵן לָךְ כַּח לַעֲשׂוֹת חֵיִל לְמַעַן הִקִּים אֵת בְּרִיתוֹ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם בְּיַד ה' הַזֶּה :

מהי המשמעות הפשוטה של דברי התוכחה? מה היחס בין שני הפסוקים? ראו כיצד רואים זאת שני החכמים.

דרשות הר"ן הדרוש העשירי

רצה בזה, כי עם היות שאמת הוא שיש באישים סגולות מיוחדות לדבר מהדברים, כמו שיש אנשים מוכנים לקבל החכמה, ואחרים מוכנים לשית עצות בנפשם לאסוף ולכנס, ולפי זה יהיה אמת בצד מה, שיוכל העשיר לומר כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה. עם כל זה, עם היות שהכח ההוא נטוע בך, זכור תזכור שהכח ההוא מי נתנו אליך ומאין בא. והיא אומרו: וזכרת את ה' אלהיך כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל. לא אמר "וזכרת כי ה' אלהיך נותן לה החיל, שאם כן היה מרחיק שהכח הנטוע באדם לא יהיה סבה אמצעית באסיפת ההון, ואין הדבר כן, ולפיכך אמר, כי עם היות שכחך עושה את החיל הזה, תזכור נותן הכח ההוא ית' :

אברנל לדברים שם

והנה משה רבינו עליו השלום לא רצה להכחיש הקדמתם מענין כוחם אבל אמר: וזכרת כי הוא הנותן לך כוח לעשות חיל. לפי שאיך יכחיש כוחם בעבודת האדמה והשתדלותם במקניהם וקנינם והסבות האמצעיות לא נוכל להכחישם כי הנה אמת החוש. אבל אמר: אמת הוא שאתם סיבה לדבר, אבל אינכם כי אם סיבות אמצעיות, לא סיבות ראשונות. כי אם היות שכחכם ועוצם ידכם עשה לכם החיל הזה – מי נתן לכם אותו כוח עוצם יד .. כי אם ה' יתברך.

איך כל אחד מן ההוגים היה מתאר את השמדת מערך הטיילים הסורי בבקעת הלבנון?
אחר הדברים האלו ראו את המדרש הבא ונסו לשלבו בתפיסה המערכתית.

מדרש תנחומא פרשת תזריע

מעשה ששאל טורנוסרופוס הרשע את ר' עקיבא איזו מעשים נאים של הקב"ה או של ב"ו אי"ל של ב"ו נאים אי"ל טורנוסרופוס הרי השמים והארץ יכול אדם לעשות כיוצא בהם אי"ל ר"ע לא תאמר לי בדבר שהוא למעלה מן הבריות שאין שולטין עליו אלא אמור דברים שהם מצויין בבני אדם. אי"ל למה אתם מולין אי"ל אני הייתי יודע שעל דבר זה אתה שואלני ולכך הקדמתי ואמרתי לך שמעשה בני אדם משל הקב"ה הביא לו ר"ע שבלים וגלוסקאות אי"ל אלו מעשה הקב"ה ואלו מעשה ידי אדם אי"ל אין אלו נאים יותר מן השבלים אי"ל טורנוסרופוס אם הוא חפץ במילה למה אינו יוצא הולד מהול ממעי אמו אי"ל ר"ע ולמה שוררו יוצא עמו והוא תלוי בבטנו ואמו חותכו ומה שאתה אומר למה אינו יוצא מהול לפי שלא נתן הקב"ה את המצות לישראל אלא לצרף אותם בהם ולכך אמר דוד (תהלים יח) כל אמרת ה' צרופה:

לאור זאת עיינו בפרשת העיר והמגדל ונסו למצות את טיב הבעיה העומדת ביסודה.

בראשית פרק יא

(א) וַיְהִי כָל הָאָרֶץ שְׂפָה אַחַת וּדְבָרִים אַחָדִים: (ב) וַיְהִי בְנִסְעָם מִקֶּדֶם וַיִּמְצְאוּ בְקִעָה בְּאֶרֶץ שִׁנְעָר וַיֵּשְׁבוּ שָׁם: (ג) וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ הֲבֵה נִלְבְּנָה לְבָנִים וְנִשְׂרָפָה לְשָׂרָפָה וַתְּהִי לָהֶם הַלְּבָנָה לְאֲבָן וְהַחֲמֹר הָיָה לָהֶם לְחֶמֶר: (ד) וַיֹּאמְרוּ הֲבֵה נִבְנֶה לָנוּ עִיר וּמִגְדָּל וְרֵאשׁוּ בְשָׂמַיִם וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שֵׁם פֶּן נִפּוֹץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ:
(ה) וַיִּרְדַּךְ יְדֹנָד לְרֵאשִׁית אֶת הָעִיר וְאֶת הַמִּגְדָּל אֲשֶׁר בָּנוּ בְּנֵי הָאָדָם: (ו) וַיֹּאמֶר יְדֹנָד הֵן עִם אֶחָד וְשְׂפָה אַחַת לְכֻלָּם וְזֶה הַחֲלָם לַעֲשׂוֹת וְעַתָּה לֹא יִבְצָר מֵהֶם כָּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת: (ז) הֲבֵה נִרְדָּה וְנִבְלָה שֵׁם שְׁפָתֶם אֲשֶׁר לֹא יִשְׁמְעוּ אִישׁ שְׂפַת רֵעֵהוּ: (ח) וַיִּפֹּץ יְדֹנָד אֹתָם מִשָּׁם עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וַיַּחְדְּלוּ לְבִנּוֹת הָעִיר: (ט) עַל כֵּן קָרָא שְׂמָהּ בְּבָל כִּי שָׁם בָּלַל יְדֹנָד שְׂפַת כָּל הָאָרֶץ וּמִשָּׁם הִפִּיצָם יְדֹנָד עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ:

במדבר רבה פרשה ב ז

אשר תרשיש וצבע מפה שלו דומה לאבן יקרה שמתקשטות בו הנשים ומצוייר עליו אילן זית על שם מאשר שמנה לחמו יוסף שוהם וצבע מפה שלו שחור עד מאד ומצוייר לשני נשיאים אפרים ומנשה...

